

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

LII. ÉVFOLYAM

Herman Ottó Múzeum

Halász Péter, 85

Nagy honismertető

TARTALOM

ISKOLA ÉS HONISMERET

Az 1848-49-es szabadságharc gyermekhősei. Március 15-i megemlékezés
(*Baksa Brigitta*)3

Tanítómestereink

Móra Ferenc: Az első október 6.6

KÖZ-GYŰJTEMÉNYEK

Hely – történet – helytörténet.

Egy városi helytörténeti gyűjtemény lehetőségei a 21. században (*Kerekes Dóra*)9

A titkos és a publikus. A Herman Ottó Múzeum új állandó kiállítása (*Pirint Andrea*)15

Miskolc anno. A Herman Ottó Múzeum új állandó várostörténeti kiállítása

(*Jakab Mátyás András*)19

SORSKÉRDÉSEK

„Csak lakóhelyemet váltogatom, de nem a hazámat!”

Beszélgetés A 85 esztendőös Halász Péterrel (*Székely András Bertalan*)23

A honismeret értéke. Kerekasztal-beszélgetés Fülöp Júliával, Horváth Szilárddal

és Debreczeni-Droppán Bélával (*Németh László*) 41

TERMÉS

Az LI. Országos Honismereti Akadémia előadásaiból

Oláh Miklós Hungariája – Honismertető munkák a kora újkori Magyarországon

(*Várkonyi Gábor*) 49

„Társam a fáradozás” Bél Mátyás küzdelmes életútja (*Tóth Gergely*) 55

Losontzi István *Hármas kis tükör* című műve és a honismeret oktatásának kezdetei

a 18. században (*Baksa Brigitta*) 68

Pesty Frigyes és helynévgyűjtései (*Hoffmann István*) 77

Gyűrűk katonáknak és civileknek (*Gelencsér József*)82

Malinovszkij marsall „vendégei” (*Tócsér Márton*) 89

KRÓNIKA

Fővédnöki köszöntő az LI. Országos Honismereti Akadémia megnyitóünnepségén

(*Nagy János*)97

Gébárt fogalom lett... (*Prokné Tirner Gyöngyi*) 100

LAHEKUE 25 – A Lajosmizsei Helytörténeti és Kulturális Egyesület huszonöt éve

(*Miskolczi Mariska*) 108

Helytörténet és a civil szervezetek – nehézségek, konfliktusok, esélyek (*Kürti László*) ...115

Csengőd, a honismereti mozgalom példaképe (*Székely Gábor Attila*)118

A Honismereti Szövetség tisztújító közgyűlése..... 120

In memoriam

Selmezi Kovács Attila emlékezete (<i>Hála József</i>)	121
Novák Ferenc Tata (1931–2024). Magyarságismeret, újszerű táncos formanyelv, az élet imádta (<i>Felföldi László</i>)	125

KÖNYVESPOLC

A francia-magyar katonai kapcsolatokról, számos helyi vonatkozással (<i>Máté Zsolt</i>)	129
Elfelejtett drávaszögi tájszavak (<i>Pál Helén</i>).....	130
Szoborsors „keringő” a Felvidéken (<i>Balahó Zoltán</i>).....	133
A Veszprém vármegyei helytörténészek új arcképcsarnoka (<i>Sebő József</i>).....	137
Népmondák a „kicsi pünkösdi” falujából (<i>Hála József</i>).....	139
Egy könyv, amely mindannyiunknak szól (<i>Dániel Erzsébet</i>).....	140

A Honismeret közlési szabályzatát lásd a folyóirat 2024/3-as számában (130–135.),
és a www.honismeret.hu oldalon található.

Tisztelt Olvasóink!

Felhívjuk figyelmüket, hogy részben takarékosági, részben célszerűségi okokból folyóiratunk *Honismereti Bibliográfia* rovatát a következőkben nem a nyomdai úton előállított folyóiratban, hanem honlapunkon (<https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/>) jelentetjük meg. Mégpedig úgy, hogy a legújabban megjelent, honismereti témájú kiadványok címlírása a közzététel után bekerül a korábban közölteket tartalmazó és a tájékozódást segítő, célszerűen tagolt listába. Ezáltal egyrészt főlzabradul jó néhány folyóiratoldal a különböző írások számára, másrészt sokkal többen szerezhetnek majd tudomást honismereti témájú kiadványok megjelenéséről. Egyúttal ismételten kérjük valamennyi olvasónkat, főképpen pedig az országos könyvtári hálózat munkatársait, hogy értesítsenek saját kiadványaik megjelenéséről, illetve könyvtáruk gyarapodási listáját juttassák el a tatrosmente@gmail.com címre.

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

A Honismeret szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvesboltja (1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.),

A Néprajzi Múzeum könyvesboltja (1146 Budapest, Dózsa György út – Ötvenhatosok tere)

szemlélésére. Aztán a majorba, melyben oly teheneket tartottak tizennyolcat, hogy csak az egyikétől is 28 icce (22,4 l) tejet szoktak napjában fejni ... fírdtem meg a Dunában Esterházy Zsigmond urammal együtt...” (Rákóczi László Naplója 1653–1658)

A kora újkori magyarországi országleírások a szimbolikus tájértelmezésektől egészen a hétköznapi élet számára gazdasági és rekreációs funkcióval rendelkező tájhasználatra is számos példával szolgálnak. A táj meghatározza a társadalom identitását, erősíti a kulturális összetartozást. Ifjabb Plinius egyenesen amphitheatrumhoz hasonlítja a tájat, „amekkora-t csak a természet tud alkotni”; a történelem nagy színpada, amely folyamatosan magán viseli a társadalom minden mozgását és változását.

Várkonyi Gábor

Felhasznált irodalom:

Andrásfalvy Bertalan: A vízhaszonvétel és árvízvédelem hagyománya Magyarországon Magyar Tudomány, 45. (2000/6.); *Hans Dernschwam*: Erdély / Besztercebánya /Törökországi útinapló közreadja: *Tardy Lajos*. Budapest, 1984.; *Homérosz*: Iliász. Fordította: Devecseri Gábor. XVIII. ének Akhilleusz pajzsa.; *Erdősi Laura*: Wernher: De Admirandis Hungariae Aquis. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 29 (1963); *Ifjabb Plinius*: Levelek. (Bibliotheca Classica) Európa Könyvkiadó, 1981.; *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt 1568–1573. (Humanista Történetírók). Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta: *Kulcsár Péter*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.; *Mendöl Tibor*: Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. (Kincsestár 46.) Budapest, 1932.; *Oláh Miklós*: Hungária, 1536. (Gondolkodó magyarok) Magvető Könyvkiadó, 1985.; Rákóczi László Naplója. Közéleti és a jegyzeteket írta: *Horn Ildikó*. (Magyar Hírmondó) Budapest, 1990.

„Társam a fáradozás”

Bél Mátyás küzdelmes életútja*

Nagy személyiségek, nagy életművek története mindig is vonzotta az embereket. Ennek oka nyilvánvaló: szeretnénk betekintést nyerni abba a különleges eseménysorba, amely lehetővé tette a sikert; jobban meg szeretnénk ismerni a körülményeket, s közben választ kapni a kérdéseinkre. Hogyan küzdötte le egy-egy nagy példakép az előtte tornyosuló akadályokat? Hogyan sikerült az átlag fölé emelkednie, a mércén túl teljesítenie? Mik és kik voltak, akik segítettek? Kik voltak, akik hátráltatták, gáncsolták? Milyen titkos erők lendítették magasra, illetve akarták a mélyben tartani? Valóban tanulságosak ezek az epikus történetek mindenkinek, hiszen saját társadalmunkról is sokat elárulnak, azok törvényszerűségeiről, kényszerpályáiról, lehetőségeiről és korlátairól.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült (K 137752). A címben idézett szöveg eredeti formában: „veritate duce, comite labore”. („Vezetőm az igazság, társam a fáradozás”). Ez Bél Mátyás jelmondata, amely a róla készült metszeten látható. Ld. Andreas et Josephus Schmuizer: Matthias Belius. In: *Matthias Bel [Bél Mátyás]*: Notitia Hungariae novae historico geographica... I–IV. Viennae Austriae, 1735–1742. I. (számozatlan oldalon, az előzéklap előtt.) Ld. még az 1. képet.

Bél Mátyás (1684–1749) életútja¹ bőven szolgál efféle tanulságokkal. Látszólag szinte minden ellene szólt. Józan ésszel felfoghatatlan, hogy miképpen sikerült neki az ércnél is maradandóbb életművet létrehoznia, egy olyan futópályán, amelyet szinte úgy alakítottak ki, olyan terepakadályokat állítottak fel, illetve olyan játékszabályokat hoztak, hogy ő semmiképpen se nyerhessen. Másrészt, nála is voltak olyan mélyben munkáló folyamatok, áramlatok – persze saját tehetsége mellett –, amelyek a hátukon vitték, és eljuttatták a hírnév és megbecsülés magaslataira. Az alábbiakban tehát, amikor életét bemutatom, egyszerre fogok beszélni ezekről az ellentétes erőkről, amelyek pályáját befolyásolták.

„TÓT NEM EMBER”? BÉL SZÁRMAZÁSA ÉS IDENTITÁSAI

Bél Mátyás származása régóta vitakérdés a szlovák és a magyar szakirodalomban. Ami a tények alapján tudható: a Zólyom vármegyei Ocsován született 1684-ben, szlovák édesapától és bizonyos források szerint magyar édesanyától.² Magyar anyanyelvére egyszer maga is utal egyik írásában,³ de ha hallott is otthon magyar szót édesanyjától, a szlovák ajkú Ocsován nem sajátította el a nyelvet annyira, hogy később ne kelljen újra tanulnia, Veszprémben és Pápán.⁴

Persze azt gondolhatja az olvasó, hogy a (félig) szlovák származás, szlovák közegben való nevelkedés önmagában nem jelentett ekkoriban hátrányt, vagy akár problémát, hiszen a korszakban még nem számított a nemzetiség. Nos, ez nem teljesen így van, még ha

- 1 Személyére a nagy terjedelmű irodalomból érdemes citálni a kiváló szlovák Bél-bibliográfiát, amely születésének 300. évfordulójára készült: *Blažej Belák* [et al.]: *Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela.* [Martin], 1984. Frissebb szakmunkák, az újabb irodalom felsorolásával: *Ivona Kollárová – Imrich Nagy*: *Matej Bel: Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva.* Bratislava, 2021.; *Belianum: Zo života a diela Mateja Bela.* Szerk. *Miloš Jesenský.* Banská Bystrica, 2021.; *Tóth Gergely*: *Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai: Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza.* Történelmi Szemle, 64. évf. 2022. 3. sz. 417–445.; *Dávid Jablonský – Tatána Součková*: *Hungarian polymath Matthias Bel (1684–1749): crossing the boundaries of interpretation of his work in the modern Slovak historiography.* Études sur la Région Méditerranéenne 2023. 25–32.
- 2 Még ld. erre *Tóth Gergely*: *Egy hungarus értelmiségi.* 2022. 428–429. Christian Adolph Tröbst a Bél halála után három évvel megjelent nekrológiájában magyar anyanyelvüként utal az elhunyt tudós édesanyjára: „Bélnek a magyar saját [avagy „otthonról hozott” – T. G.] nyelve volt, ha az anyját tekintjük; de miközben tanulta a németet, amazt [tehát a magyart – T. G.] teljesen elhanyagolta.” („Lingua Hungarica Belio quidem, quando matrem eius respicimus, erat vernacula; sed discendo Germanicam prorsus istam neglexerat.”) Ld. *Christianus Adolphus Troebstius: Elogium Matthiae Belii...* In: *Acta Societatis Latinae Ienensis.* Ed. *Io. Ernest. Imman. Walchius.* Jenae, 1752. Vol. II. 303. e.) jegyz. (Fordítás tőlünk – T. G.) A kissé nehézkes mondat értelme tehát: minthogy édesanyja magyar volt, Bél a magyar nyelvet otthon, a szülői házban tanulta. A kérdéssel a közeljövőben bővebben is szeretnék foglalkozni.
- 3 Bél a *Der Ungarische Sprach Meister* („Magyar nyelvmester”) című magyar nyelvtanának bevezetőjében így fogalmaz: „Végezetül szívből kívánja e szerény kis munka szerzője, hogy mivel anyanyelve terjesztésének őszinte szándékával írta, s emellett a dicsőséges német nemzet szolgálatára, a kívánt hasznot mindkét félnél megmutatkozzék.” In: *Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé.* Vál., gond., bev. *Tarnai Andor*, ford. *Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor.* (Magyar Ritkaságok) Budapest, 1984. 172. (Tarnai Andor fordítása.) Az idézet eredeti helye: *Meliboeus* [=Bél Mátyás]: *Der Ungarische Sprach Meister...* Pressburg, 1729. Vorrede, szltan (§. VI.)
- 4 Erről maga számol be 1746-ban megjelent (ön)életrajzában – mármint arról, hogy magyar tudását fel kellett frissítenie a Dunántúlon: „Így amikor Bél látta, hogy a pozsonyiaknál semennyit sem halad előre, elhatározta, hogy a Dunán túlrá, Magyarországból belső részébe ereszkedik alá, hogy ott a magyar nyelvet újból alaposabban elsajátítsa.” („Itaque cum videret Belius, nihil se apud Pisoniensis profecturum, statuit apud animum, in interiore trans Danubium Hungariam descendere, ut illic linguam Hungaricam accuratius recoleret.”) Ld. *Jacobus Bruckerus [-Bél Mátyás]: Matthias Belius.* In: *Jacobus Bruckerus-Ioannes Iacobus Haidius: Pinaochea scriptorum nostra aetate literis illustrium...* Decas V. Augustae Vindelicorum, 1766. [! 1746.] [4.] (Számozatlan oldalak, a számozás és a fordítás általunk.) Vö. még ezzel Tröbst szavait (2. jegyzet). Az (ön)életrajzra, s Bél (társ)szerzőségére még ld. *Tóth Gergely*: *Egy hungarus értelmiségi.* 2022. 420–429.

Andreas és Joseph Schmuizer metszete Bél Mátyásról
a *Notitia Hungariae novae* első kötetében (Bécs, 1735.)

nem is annyira hátrányról, mint inkább a két nemzet között megkezdődő távolodásról van szó. Maga Bél írja meg ugyanis több helyen, hogy a magyar anyanyelvű társadalom egy része már ekkor is bizonyos lenézéssel, idegenkedéssel tekintett a „tót atyafiakra” – és ezt a szlovák származású értelmiségi elit igencsak zokon vette, köztük ő maga is.

Érdemes hozni erre néhány példát. Az *Alfejezet* címében általunk idézett szólást – „*Tót nem ember, szál-fa nem erdő, taliga nem szekér*” – például magyarul citálja egyik levelében, arra bizonyítékul, hogy a magyarok megvetik a „szlávokat”.⁵ Furcsamód Bél a jelzett helyen nem mond véleményt erről a meglehetősen dehonesztáló közmondásról, de máshol jelzi, hogy a szlovákokkal kapcsolatos lelkicsinylő állításokat ő is sértőnek és igazságtalannak tartja. Szembeszáll ugyanis azzal a véleménnyel, miszerint a szlovákok lopva jöttek be az országba, vagy éppen szolgaságba hajtották őket, s úgy szórták volna szét e vidéken.⁶ Mindezt egy magyar jogász, bizonyos Bencsik Mihály állította a szlovákok őseiről 1722-ben. Könyve a szlovák kötődésű értelmiségben tiltakozást, apológiák sorát indította el – amely egyes vélemények szerint még ma is érezteti a hatását.⁷

Ugyanez a szlovák elit azonban saját érdekében is igyekezett betagozódni, alkalmazkodni. Már a 16. századtól egyértelmű adataink vannak arra, hogy a felföldi szlovák diákok magyar anyanyelvű városokban, magyar iskolákban töltöttek hosszabb-rövidebb időt nyelvtanulás végett. A magyart „országnyelvnek” is nevezték (*idioma patrium, Landessprache*), és szükségesnek tekintették elsajátítását. Emellett a szlovák diákok a németet is igyekeztek megtanulni. Minderre azért is szükség volt, mert ahogy éppen Bél írja egy helyen, a felföldi evangélikus iskolák padjaiban vegyes anyanyelvű diákság ült, így a ta-

5 Ld. erre *Tóth Gergely*: „Civilizált” őstörténet: A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 2012. 2. sz. 237. A közmondás később súlyos hullámokat vetett a szlovák közvéleményben: rendkívül bántónak érezték, és a magyarság felől érkező megvetés bizonyítékaként interpretálták – nem is ok nélkül. A 19. században a szlovákok már a „tót” megjelölést is pejoratívnak tartották. Ld. minderre *Kiss László*: A szlovák nemzeti ideológia kutatásának nemzetelméleti, metodológiai problémái. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, Tom. XXIII. Sectio Historiae – Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Eger, 1998. 197.; *Üő*: Én-kép és más-kép a magyaroknál, szlovákoknál a reformkorban. In: *Történeti tanulmányok XV. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debrecen, 2007. 267.; *Üő*: „A tót nem ember, a kása nem étel”. Adalékok a reformkori magyarok szlovákokról alkotott képéhez. In: *Mi/Más Konferencia 2008: gondolatok a toleranciáról*. Szerk. *Kádár Judit – Szathmári Judit – Tarnóc András*. Eger, 2009. 185–191.

6 „Ez tehát a szlávok igen ősi és nem éppen dicséletes eredete vármegyénkben és széles e vidéken. Ezért aztán nem szabad engedni azoknak, akik azt hangoztatják, hogy ez a hajdani időkben igen erős nép lopva szivárgott be ide, vagy pedig szolgaságba hajtva lett szétszórva eme hegyek között. Aki ilyet mond, nem ismeri a történelmet, különösen a régi időket...” („Atque ista Slavorum in comitatu nostro et tota hac regione origo est, oppido antiqua, neque ea ingloria. Proinde, ferendi haud sunt, qui gentem, priscis illis temporibus, validissimam, furtim huc irrepssisse, aut in servitutem abactam per ista montium lustra sparsam fuisse, clamitant: ignari historiae, antiquae potissimum...”) *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae. 1735–1742. II.* 401. (Fordítás tőlünk.)

7 Ld. erre újabban *Dušan Kováč*: A szlovák történelmi mítoszok és a szlovák történetírás. In: *A szlovákkérdés ma. Összeáll.: Rudolf Chmel*. Pozsony, 2016. 472–492, itt: 481–482. A szlovák-magyar viszony tudvalevőleg az 1840-es évektől kezdett súlyosan megromlani, majd a dualizmus-kori magyarosító kísérletek miatt mérgesedett el végleg, és alakult át „ezeréves magyar elnyomássá” északi szomszédaink múltszékléteiben. Ld. *Kollai István*: *Meghasadt múlt? Kapcsolódási pontok és ellentétek a szlovák és a magyar történelmi narratíva között*. *Regio*, 4. évf. 2007. 93–105.; *Kiss László*: A magyarok szlovákokról alkotott képe a reformkorban. *Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok*, 36. évf. 2009. 111–128. Ám hangsúlyozni kell, hogy ezek a vitakérdések, érzékeny pontok (hódító magyar honfoglalók és a szlávok, szövetség vagy behódolás, „tót nem ember...” közmondás stb.), amint azt egyebek mellett Bél fentebbi megjegyzései mutatják, már a 18. század elejétől nyilvánvalóan léteztek. Még ld. erre további irodalommal: *Tóth Gergely*: *Óslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században*. In: *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmélettörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*. Szerk. *Papp Ingrid*. (Reciti konferenciakötetek 7.) Budapest, 2020. 96–98.

nároknek mindhárom nyelven, azaz szlovákul, németül és magyarul is el kellett tudniuk magyarázni a tananyagot. Ugyanígy a szlovák anyanyelvű lelkész is kerülhetett magyar vagy német gyülekezethez.⁸ Ezért a szegényebb, tanárnak vagy lelkésznek készülő diákoknak – ilyen volt Bél is – nagyon fontos volt a nyelvtanulás, de fontos volt az evangélikus nemesifjaknak is, ha ügyvédként, nemesurak mellett titkárként, vagy az országos politikában akartak érvényesülni. Ehhez ugyanis kellett a német és a magyar nyelv is.⁹

Bél is megtanulta a németet Besztercén, a magyart pedig az említett dunántúli városokban – de az utóbbi nyelvvel kapcsolatban ennél jóval messzebb jutott. 1713-ban megjelentette a magyar nyelv történetének tervezetét. A plánum szerint e műben tárgyalta volna a szókincs változásait, a költészetet és a nyelvjárásokat is.¹⁰ Később a rovásírásról publikált könyvet, és ott is megcsillantotta kiváló magyar nyelvtudását, érdeklődését.¹¹ Tehát igaz, hogy őt is a régóta meglévő honi nyelvtanulási gyakorlat segítette, hogy megalapozza (avagy megszilárdítsa) magyar nyelvtudását, de ő kimagasló tehetségével, bámulatos nyelvérzékével a magyar nyelvnek is mestere és – ami viszont még nem következne ebből – „szerelmese”, lelkes kutatója lett.¹² A magyar nyelv ügyét tehát határozottan magáénak érezte, s ebben élesen különbözik a kortárs szlovák szerzőktől (Hajnóczy Dániel, Samuel Timon, Ján Baltazar Magin, Ján Severini stb.). Hogy e mögött csak tehetség és tudós kíváncsiság állt, vagy valami más – így a részbeni magyar származás tudata –, azt nehéz eldönteni. Az a gyanúm, hogy mindhárom, kiegészülve talán a (relatív) többségben lévő magyarsághoz való tartozni akarással is.

Bél igyekszik megoldást találni az egymással „ütköző” szlovák és magyar őstörténetek problémájára is. E téren ugyanakkor nem hoz újat, hanem az ún. befogadás-elméletet, avagy szerződés-elméletet hangoztatja, mint előtte Magin vagy Timon is. Eszerint a szlovákok, illetve őseik, a szármataik ősidők óta itt élnek, ám már az ideérkező hunokkal is szövetséget kötöttek, s e szövetséget a hunok utódaival, a magyarokkal is megújított-

8 A magyarországi evangélikusság etnikai, nyelvi viszonyaira csak a 19. századból vannak pontosabb ismereteink. Az 1848-as egyetemes evangélikus névtár adatai alapján 55 százalékuk szlovák ajkú volt, őket követték a németek (23 százalék), magyarok (20,8 százalék), és a vendek (1,2 százalék). Ld. *Kertész Botond: A magyarországi evangélikusok nyelve a 19. század közepén.* Aetas, 39. évf. 2024. 34–44., különösen 42–43.

9 Ld. *Tarnai Andor: A protestáns polgári művelődés.* In: *A magyar irodalom története II. Szerk. Klaniczay Tibor.* Budapest, 1978. 447–454., itt: 449.; *Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749).* In *Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé.* 1984. 7–33, itt: 19; *Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején.* In: *Acta Historica Danubiensia 1.* Szerk. *Simon Attila.* Komárno, 2007. 25–35., itt: 28–29.; *Szelestei N. László: Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében.* In: *Uő: Esmék és arcok a 18. századi Magyarországról.* (Historia Litteraria 26.) Budapest, 2010. 15–16.; *Uő: Bél Mátyás és a magyar nyelvű pietista irodalom művelői.* In: *uo. 22.; Rab Irén: 'Hungarus' Consciousness - The Cultural Identity of Ethnicities Living in Hungary in the 18th Century.* *Caleidoscope,* 6. évf. 2016. 12. sz. 34–43., itt: 37.; *Csepregi Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján.* In *Teológia és nemzetek: az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete.* Szerk. *Szabó Lajos.* Budapest, 2016. 103–104.; *Tóth Gergely: Egy hungarus értelmiségi.* 2022. 439–440.

10 *Matthias Belius: Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, onixne rogat [...].* Berolini, [1713.] Újabb közlése: *Komlóssy Gyöngyi: Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber-magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére.* Doktori disszertáció. (Kézirat.) Szeged, 2008. 5–12. Fordítása: *Bél Mátyás: A magyar nyelv történetének két könyvét [...].* In: *Bél Mátyás: Hungáriából Magyarországra felé.* 1984. 35–44. A műre ld. *Komlóssy Gyöngyi: Bél Mátyás.* 2008. 17–26.

11 *Matthias Belius: De veteri litteratura Hunno-Scythica exercitatio.* Lipsiae. 1718.; Fordítása: *Bél Mátyás: Dolgozat a hun-szkíta írásról.* Ford., jegyz. *Tóth Gergely.* In: *Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei.* Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. Budapest, 2021. 674–729.

12 Ld. még erre *Komlóssy Gyöngyi: A különös magyar nyelv.* Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához. (Historia Litteraria 27.) Budapest, 2010.

ták.¹³ Annyiból viszont különlegesen Bél történeti kutatásai, hogy ő nagyon sokat foglalkozott a magyarság, és vélt elődei, a szkíták, hunok és avarok (ős)történetével is; voltaképpen jóval többet, mint a szlávokéval.¹⁴ Ezáltal újra valamilyen köztes pozíciót vesz fel, s nem lehet egyértelműen a korabeli szlovák értelmiségiek közé besorolni. Ráadásul a rovásírásról szóló könyvében az ősmagyarokról határozottan úgy beszél, mintha az ő ősei is lennének (*nostris maioribus*).¹⁵

Összefoglalva tehát: az említett magyar előítéletek, az ellenük felszólaló szlovák válaszok azt jelzik, hogy a szlovák származás, illetve a szlovákok régmúltja úgymond problémás ügyé, témává vált a 18. században Magyarországon, legalábbis az értelmiségi diskurzusokban. Ebben a konfliktusos helyzetben Bél egyrészt csatlakozik a szlovák apologétákhoz, másrészt viszont egyes megnyilvánulásai – a magyar nyelvvel, rovásírással, magyar őstörténettel kapcsolatos kutatásai – a magyarsághoz való kötődéseit is jelzik. Úgy tűnik műveiből, hogy kettős identitást dolgozott ki magában; egyszerre volt szlovák és magyar. József Attila sorai juthatnak eszünkbe: „A honfoglalók győznek velem holtan s a meghódoltak kínja meggyötör.” A legfontosabb, hogy a két nemzet között kezdődő távolodás ellen dolgozott, és a közös múlt, a közös felelősség, a közös érdek mellett tette le a voksát. Azt hangoztatta, hogy a honpolgárnak tennie kell hazájáért, mert a haza egy, még ha hazai nyelvből több is van – amelyeket melleleg mindenkinek illik megtanulni egytől egyig Bél szerint, ahogy ő is tette.¹⁶ Azt is vallotta továbbá, hogy a gyűlölködés és a gyűlöletkeltés helyett a tolerancia, a megértés a járható út.

„A MAGÁRA HAGYOTT SION”:¹⁷

BÉL MÁTYÁS, AZ EVANGÉLIKUS DIÁK, TANÁR ÉS LELKÉSZ

A következő hátrány, amely nehéz sorsot ró hősünkre, az, hogy az evangélikus felekezet tagja volt. Amikor Bél születik, a magyarországi lutheránus egyház egyik legmélyebb válságát éli. A felföldi települések jó részéről elűzték a papokat, helyükre plébánosok kerültek; megyénként csak 1–2 helyen engedélyezte az országgyűlés a lelkészeket. Az evangélikus elit nagy része emigrációba menekült; de voltak olyanok is, akik az országban húzták meg magukat, és házitanítóként, titkárként dolgoztak, esetleg evangélikus nemesek magániskoláiban. Bél is az utóbbiakban kénytelen tanulni, igen rossz körülmények között, mivel a patinás városi gimnáziumokat a hatóságok az előző évtizedben bezáratták, vagy lehetetlen helyzetbe taszították. Amikor pedig 1695-ben az éledező besztercebányai gimnáziumba kerül, egy bántalmazó tanár keseríti meg az életét, ezért saját bevallása szerint azon gondolkodik, hogy odahagyja a tanulást és mesterséget tanul. De itt mutatkozik meg az evangélikus egyház rejtett tartaléka, minden körülmények ellenére meglévő szilárdsága. Akad ugyanis egy kiválóan felkészült, egyetemet járt oktató, Pilárik János – egyébként régi evangélikus lelkész- és tanárdinasztia sarja – aki felkarolja a kisdíákokat és

13 Ld. erre erre Kiss László: A magyarok szlovákokról alkotott képe. 2009. 119.; Tóth Gergely: Óslakos-vita. 2020. 98–104.

14 Ld. erre még Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. Történelmi Szemle, 54. évf. 2012. 219–246.

15 Ld. Matthias Bel: De vetera litteratura. 1718. 56.; fordításban: Bél Mátyás: Dolgozat. 2021. 712.

16 Tóth Gergely: Egy hungarus értelmiségi. 2022. 440.

17 Bél használja e biblikus metaforát (*derelicta Sion*) saját egyházára Ráday Pálnak írt levelében (1721. január 23-án). Ld. Bél Mátyás levelezése. S. a. r. Szelestei N. László. Budapest, 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) nr. 131.

átviszi saját osztályába. Ott pedig Bél végre olyan képzést kap, amely tehetségének megfelelő.¹⁸

Szintén az evangélikus egyház az, amely kijuttatja Bél a hallei egyetemre: tanulmányait a beszercebányai és a rozsnyói gyülekezet finanszírozza.¹⁹ A lutheránus eklézsia ugyanis gondoskodott arról, hogy hazai felsőoktatási intézmény hiányában lelkész- és tanárjelöltjei a német egyetemeken tanuljanak. Olyan ösztöndíjak, avagy diákhiteltek voltak ezek, amelyeket aztán az ifjak magiszterként vagy lelkipásztoroként törlesztettek. Bélnek Halléban nyílt ki a világ, hiszen akkor ez az egyetem számított az egyik legjobbnak. A teológia mellett keleti nyelveket, természetjogot, orvostudományt, filozófiát, egyháztörténetet tanul; sőt tanárként is ki tudja próbálni magát az ottani híres árvaházi iskolában. Itthon kamatoztatja mindezt, és kiváló pedagógus, illetve iskolaigazgató, majd lelkész válik belőle. Feltehető, hogy egyetemi éve alatt kezd el érdeklődni a geográfia iránt is, tanárának, Cellariusnak köszönhetően.²⁰

„... A KEGYESSÉG TETSZETŐS ÁLCÁJA ALATT...”²¹ PIETISTAKÉNT, ÜLDÖZÖTTKÉNT

Újabb tehertétel volt Bélnek pietista meggyőződése. A pietizmus, mint ismert, egy reformirányzat volt az evangélikus egyházon belül, amely hitbéli megújodást, szigorúbb, erkölcsösebb életvitelt hirdetett, s fő központja ekkor éppen Halle volt. A honi evangélikus egyház konzervatív többsége, illetve ennek hangadói már akkor elkezdtek támadni Bél pietizmusa miatt, amikor még az egyetemi tanulmányait végezte. Az ifjú tanár azonban nem retten meg. Amikor hazaér, óriási lendülettel kezd dolgozni Beszercebányán, egyszerre tanít és prédikál, az iskolába újra életet lehel, az intézmény pedig népszerű lesz.

Bélnek azonban tapasztalnia kell, hogy hiába minden igyekezete: a bélyeget nem tudja lemosni magáról. Az evangélikus ortodoxia rövidesen valóságos offenzívát indít ellene és egykori tanára, ifj. Burius János ellen, amelynek eredménye egy szabályos egyházi kivizsgálás lesz 1711-ben. A vádak: Bél és Burius hallei professzorokkal leveleznek; a diákoknak pietista könyveket adnak, és Halléba küldik őket; gyanús, pietista kifejezéseket használnak a prédikációkban, sőt, nem restellik a hallei pietista énekeskönyvet használni. A vádak nagy része alól Bél és Burius kimozogják magukat, és végül maradhatnak helyükön, de a szigorú egyházi vezetés komolyan inti őket: ne akarjanak eltérni a hivatalos irányvonalától. Hősünknek nincs maradása egy olyan városban, ahol így meghurcolták. Szerencsére tárt karokkal várják Pozsonyban, ahol a pietista tanok rég otthonra

18 Vö. legújabban *Tóth Gergely*: Egy hungarus értelmiségi. 2022. 429–431.

19 „Ezért miután a [beszercebányai] egyházi tanács ösztöndíjat ígért neki – amelyet aztán a rozsnyóiak is megtettek – azzal a feltétellel, hogy majd munkájára igényt tarthassanak, ha szükség lenne rá, [...] 1704-ben [...] megérkezett Halléba.” („Itaque promisso a senatu ecclesiastico stipendio, quod et Rosnaviensis fecerunt, ea conditione, ut aliquando ipsius opera eius uti liceret, si opus esset ... anno MDCCIV. ... Halae advenit.”) *Brucker[–Bél]*: Matthias Belius. 1746. [4.] (Fordítás tőlünk.)

20 Tanulmányaira jól adatolt, de már elavult ismertetés: *Jean Oberuc (Ján Oberuč)*: Matthieu Bel: un pietiste en Slovaquie au 18e siècle. Strasbourg, 1936. 5–40. Újabb szlovák összegzés: *Ivona Kollárová – Imrich Nagy*: Matej Bel. 2021. 17–26.

21 Az ellene indult kivizsgálás emlékiratában utalnak így a pietizmusra – elítélőleg – Bél bírái. (A „pietizmus” kifejezés a latin „pietas”, azaz „kegyesség” szóból származik.) Ld. *Tóth Gergely*: Vizsgálat ifj. Burius János és Bél Mátyás ellen a pietista tanok ügyében (1711) (A vizsgálatról szóló memorandum eredeti szövege és fordítása). In: *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. *Ujváry Gábor*, szerk. *Szabó András Péter – Schwarzwölder Ádám*. 21. évf. Budapest, 2023. 244. Magára a vizsgálatra ld. alább.

találtak, így Bél békében dolgozhat az iskolában rektorként, majd a gyülekezetben lelkész-ként.²²

Vagyis a nagyreményű ifjú tudósnek ezen a téren is szerencsésen alakult az élete. De itt sem csupán szerencséről volt szó. Sokat számított Bél személyisége, szilárd jelleme, mivel talpon maradt a rázúdult rágalmak ellenére, és megtalálta számításait máshol. Döntő volt emellett a honi evangélikus eklézsia sokszínűsége, egyben decentralizációja is, mivel a gyülekezetek – az evangélikus szuperintendensek korlátozott cselekvési szabadsága, hatósági korlátozása miatt – bizonyos keretek között szabadon működhettek és dönthettek lelkész- és tanárválasztás ügyében. Ennek ellenére az 1720-as években Bélnek ismét el kellett viselnie egy példátlanul szennyes rágalomhadjáratot – megint pietizmusa miatt –, ami a levelezése tanúsága szerint nagyon megkeserítette az életét.

„MAGYARORSZÁG SÖTÉTSÉGE”²³

BÉL NAGY ORSZÁGLEÍRÁSA ÉS A HONI VISZONYOK

A következő megugrandó akadály a honi tudományos élet fejletlensége volt, illetve a könyvkiadás, publikáció rendkívüli nehézségei. Az evangélikus városi nyomdák a 18. század elején mind megszűntek, de a cenzúra miatt a lutheránus szerzők amúgy is alig tudtak itthon könyvet kiadni. A katolikus oldal valamivel jobban állt, továbbá a jezsuita tudósok tudtak nyomtatni Nagyszombatban és Kassán is, és az egyetemi közeg is segítette őket. De ott is csak néhány jó egyéni teljesítményre futotta, ugyanakkor nem voltak nagy tudományos vállalkozások, több ember munkáját összefogó projektek. Bélnek azonban éppen valami ilyesmi kezdett megfogalmazódni a fejében, amikor rádöbbsent, hogy diákjainak alig tud valamit mondani Magyarország földrajzáról.²⁴ A felismerést tett követte: a tanulóknak kérdőíveket osztott, hogy gyűjtsenek adatokat otthoni családtagjaik segítségével saját szűkebb pátriájukról. Ez a módszer szélesedett később országossá: lelkészek, rektorok, tanárok, vármegyei tisztviselők kaptak levelet a pozsonyi lelkésztől, s váltak részévé a nagy országos vállalkozásnak: Magyarország felfedezésének.

Bél igen szerencsésen kamatoztatta munkája során azt a tényt, hogy két jelentős evangélikus gimnáziumot vezetett, illetve virágoztatott fel. Mindkét iskolában sűrűn megfordultak az evangélikus és a református nemesség gyermekei, így hősrünk könnyen megtalálja azokat az ajtókat, amelyeken most kopogtatni kell. Sőt, egy tehetséges munkatársa is akad, egykori tanítványa, Matolai János személyében. Matolai valóságos adatgyűjtő körutakat tesz az országban Bél megbízásából, illetve pénzén, 1726-ban, 1730-ban és 1731-ben. Ezt

22 A szakirodalomban korábban alig tárgyalt vizsgálatra és előzményeire legújabbán ld. uo. 215–237.

23 „Vigaszul szolgálhat neked, aki a tudományos érintkezésen kívül élsz, és Magyarország sötétségében (*in tenebris Hungariae*) bujdoskolsz, hogy mindez még tudós emberekkel, teljes napvilágnál is megesett” – írja Garelli, a tudós császári könyvtáros 1735. augusztus 31-én Bél Mátyásnak, miután figyelmeztette magyar kollégáját egy általa elkövetett hibára. Ld. *Szelestei N. László*: Bél Mátyás levelezése. 1993. nr. 534. (p. 340.) (Fordítás tőlünk.)

24 „Amikor (Bél Mátyás) Magyarországhoz ért (a földrajz tanítása közben – T. G.), tapasztalatból megértette, hogy sehol sem annyira idegen, mint saját hazájában. Hogy az ismeretekben való szűkölködést valamelyest elhárítsa, meghagyta diákjainak, különösen a nemeseknek, szinte minden megyéből, hogy írjanak az övéiknek, s kérjék meg őket, legyenek segítségükre ebbéli tudásszomjukban...” („... cum ad Hungariam pervenisset, experiundo didicit, nusquam se magis peregrinum fuisse quam in patria. Quam notitiarum paupertatem ut quomodocunque averruncare posset, auctor fuit discipulis suis, maxime nobilibus, comitatum fere omnium, ut suis literas darent, atque rogarent, quo huic egestati succurrerent...”) *Brucker[-Bél]*: *Matthias Belius*. 1746. [7.] (Fordítás tőlünk.) Még ld. *Tóth Gergely*: *Egy Hungarus értelmiségi*. 2022. 440–441.

egészítették ki egyéb szorgalmas segítők, az ország távoli pontjain. A pozsonyi tudós tehát megszervezett egy olyan léptékű információgyűjtést, tudományos munkát, amelyhez ma egy kutatóintézet sem lenne elég.²⁵

Persze korántsem volt ez diadalmenet. A vármegyei hatóságok gyanakodtak az adatgyűjtő Bélre, s aztán az országos kormány szerv, a Magyar Udvari Kancellária is érdeklődni kezdett. Bélnek azonban sikerül megnyernie az alispánt, a kancellárt, a nádort, de még a királyt is, aki anyagi támogatásban részesítette a vállalkozást – igaz, a beígért éves járadékot Bél csak egyszer kapta meg. Így a köteteket személyes vagyonából, illetve előfizetői rendszer segítségével tudta megjelentetni, ma már felfoghatatlanul sok szervezés és munka árán.²⁶

Mi hajtotta Bél? Mi adott neki erőt? Bizonyosan személyes ambíció, alkotókedv, a tehetőség kibontakozási vágya is munkált benne, ami természetes. De nagyon sokszor leírja, ő is, és tollat ragadó kortársai is: a hazaszeretet mozgatta, illetve az a frusztráció, ami a külföldi és a honi kulturális és tudományos állapotok között tátongott. A 18. század első felében hazánk, az ezeréves komország még éppen csak elkezdett araszolni a nyugati part felé, miután előzőleg egy része a Balkán mélyére, majdhogynem egészen Sztambulig sodródott; de a visszaút nagyon keserves és lassú volt. A frusztráció egyben abból is adódott Bélnél és kortársaiban, hogy Európa szerencsésebb népei ekkor már szinte lemondtak rólunk, barbár földnek tekintettek minket, s alig tudtak rólunk valamit, illetve amit tudtak, az is téves volt.²⁷ Fájt a pozsonyi tudósnak mindez, de azt is tisztán látta, hogy magunknak is tenni kell azért, hogy ez ne így legyen – nekünk kell magas tudományos színvonalon, nyugati nívón megismertetni hazánk múltját és jelenét, nyelvét és kultúráját a külföldiekkel. Mindezt Bél nagyon világosan és érthetően leírta, több művében is.²⁸ A sokat emlegetett Hungarus-értelmiségnek ez a fő célja, hitvallása: vissza kell térnünk oda, ahová tartozunk, kulturálisan is.²⁹

A korabeli magyar viszonyok sem segítették Bél országleíró tervét. Mint ismert, a török kiűzése után az ország egysége nem állt helyre. A Habsburg udvar külön kormányzat alatt tartotta Erdélyt, valamint Horvátországot és Szlavóniát. Az utóbbinak a területe módosult, így az egész Dráván túli terület külön irányítás alá került. Ez lett a sorsa az 1718-ban vissza-

25 Bél munkatársaira, kapcsolati hálójára ld. *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai – Új sorozat 4.) 62–76.; *Tóth Gergely*: Bél Máttyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. Doktori disszertáció. Kézirat, Egyetemi Könyvtár. I–II. Budapest, 2007. (A védés éve: 2008.) I. 74–121.

26 Az előfizetői rendszer kiépítésére és a nyomdai munkálatokra ld. *Ivona Kollárová – Imrich Nagy*: Matej Bel. 2021. 138–148.

27 Bél a magyar nyelvvel kapcsolatban is megtapasztalta ezt. A magyar nyelvtervezete elején így ír: „...Híres írók, akik a nyelvek okairól, különbözőségéről, vagy más viszonylatairól tudományosan értekeztek, magyar nyelvünket vagy teljesen mellőzték, vagy ha megemlítették is, ahogy mondani szokás, toto caelo [teljes mértékben] tévedtek...” Ld. *Bél Máttyás*: Hungariából Magyarország felé. 1984. 37. (Déry Balázs fordítása.)

28 Országleírásának, a *Notitiának* az „előfutárában”, a *Prodromusban* mindezt többször is hangsúlyozza: „... az idegen népek jelentek meg szemem előtt példaként... [...] Ehhez járult a külföldiek gyakori és panaszos neheztelése, amellyel elég méltánytalanul szokták fölhánytorgatni népünknek, hogy hallgat a hazájáról, s majdhogynem a barbárság bélyegét sütik rá. [...] Továbbá mivel a külföldiek végtelenül sok képtelenséget állítanak a mi viszonyainkról írva...” Uo. 149. (Déry Balázs fordítása.)

29 A kérdésre alapvető: *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez.) Budapest, 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6.) 78–92.; *Uő*: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. In: *Uő*: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. *Kecskeméti Gábor*. (Historia Litteraria 16.) Budapest, 2004. 32–87. Ld. még *Szelestei N. László*: Historia litteraria – és magyar irodalomtörténetírás. In: *Historia litteraria a XVIII. században*. (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok.) Szerk. *Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor*. Budapest, 2006. 86–105.

ni, hiszen hatalmas szelete megelőzőleg idegen uralom alatt volt, több mint 150 évig. Az északibb területekkel jobban tisztában voltak a királyságbeliek, de délebbre, a hódoltság mélyebben fekvő részeire már nem volt rálátása a magyarságnak. Az elszakítotttság hosszú évtizedei miatt ez a rész megszűnt Magyarország lenni, s így nem kis nehézséggel járt, hogy ezen a területen visszaálljon a magyar vármegyei igazgatás.

Ez volt tehát a nagy jelentősége a *Notitiának*: földrajzilag újra láthatóvá tette Magyarországot, sőt, nemcsak földrajzilag, hanem rendkívül sokoldalúan és gazdagon. Meglehetősen töredékes volt ez a kép, de ami létrejött belőle, az máig bővizű forrása Magyarország múltja kutatóinak. Hozzá kell tenni viszont, hogy amennyiben Bél valamivel kisebb célokat tűz ki, akkor talán meg tudott volna jelenni a teljes mű. Így viszont csak tíz vármegye leírása látott napvilágot, a többi kéziratban maradt, és többségük igen messze van attól a kidolgozottságtól, amelyet a nyomtatottak képviselnek. Ennek sok oka volt, de közéjük tartozott az is, hogy Bél nem bírta erővel. A bécsi dán követség lutheránus lelkipásztora rosszalóan meg is jegyezte 1734-ben, hogy lelkész-kollégája elhanyagolja a papi hívatásához tartozó feladatait – a tudományos munkája, jelesen a *Notitia* miatt.³³ Bél maga is érzekelte ezt, és segédlelkészt kért maga mellé, ezt azonban elutasították. A megfeszített, több fronton végzett munka vezethetett első agyvérzéséhez 1742-ben, amelyből ugyan szellemileg felépült, de régi életereje, egészsége elhagyta.³⁴

Nehéz azonban megítélnünk, hogy akár Bélnek, akár a magyar tudományosságnak mi lett volna a helyes megoldás – utólag kár is ezt boncolgatni. A pozsonyi tudós céljai, bár talán valóban nehezen kivitelezhetőek voltak, részben így is megvalósultak, az utókor nagy hasznára. Az persze lehetséges, hogy saját, személyes élete máshogy, sőt könnyebben alakul, ha valamivel alacsonyabb csúcsok meghódítására tör. De egy tudósember nem feltétlenül van tekintettel saját kényelmére és életminőségére akkor, amikor megálmodja élete nagy művét.

De persze nemcsak az volt a baj, hogy Bél nem bírta erővel a munkát; munkatársai nem értek fel hozzá tehetségben, szorgalomban, kíváncsiságban. Így aztán a távolabb fekvő, kevésbé ismert vármegyék esetében, ahol teljesen adatközlőire volt utalva, sokszor esetlegesek, szegényesek az adatok, sőt egyes témák teljesen kimaradnak a leírásokból. Hiába voltak nagyszerűek és aprólékosak az általa kiküldött kérdőívek, ha nem fektetett bele energiát az, akinek címezve volt. De néhány kérdést tekintve, nehezen is volt ez elvárható. Hiszen honnan is tudhatott volna az adatgyűjtésre felkért földesúr a vármegye népeinek a népszokásairól, vagy nyelvjárásaikról, öltözködésükről? Vagy hogyan tudta volna beszerezni a városok, várak történetének ismertetéséhez szükséges történelmi okmányokat? Végül miképpen lett volna képes bejárni az összes falvat, várost és várat a fizetett adatgyűjtő, Matolai János, az alatt a két-három hét alatt, ami egy-egy vármegye leírásához a rendelkezésére állt? E körülmények dacára a távoli, oszmán uralom alól éppen felszabadult megyék leírásaiban is vannak olykor „gyöngyszemek”, azaz nélkülözhetetlen, különleges adatok, de ezek száma jóval kevesebb. Így azt kell megállapítanunk, hogy Bél vármegyeleírásaiban a *lehetőség* ugyan mindig ott van, hogy a fent felsorolt speciális információkat megtalál-

33 A lelkész, Christian Nicolaus Möllenhoff két vonatkozó levelét 1734-ből és 1735-ből. Id. *Csepregi Zoltán: Pietas Danubiana: Pietismus in Donautal. 1693–1755.* 437. Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn. Budapest, 2013. <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/215> (utolsó letöltés ideje: 2024. szept. 6.) 425–426, 434–435. (nr. 299, 309.)

34 Ld. erre vonatkozóan Bél Mátyás levelét Friedrich Wilhelm Sommersbergnek 1742. augusztus 30-án, melyben beszámol június 13-án történt agyvérzéséről. (*Szelestei N. László: Bél Mátyás levelezése.* 1993. nr. 830.)

juk, de sajnos ez egyáltalán nem garantált – legfeljebb csak a szerző életében kinyomtatott részekben.

Végül jól ismert tény, hogy Béli hátráltatták a vármegyei hatóságok is, bár feladatuk éppen a segítség lett volna. A Helytartótanács ugyanis úgy döntött, hogy ők ellenőrzik a vármegyeleírásokat, sőt, ha valahol hiányt tapasztalnak, készségesen szolgáltatassanak adatokat a szerzőnek. Ám a túlterhelt, és tudományos érzékenységgel nemigen vádolható alispánok, szolgabírák, jegyzők nem bizonyultak lelkes támogatóknak: gyakran évekre félretették a munkát, a végső elkeseredésbe kergetve ezzel a pozsonyi tudóst. Ha pedig mégis visszaküldték, ritkán csatoltak hozzá érdemi adatokat, ellenben gyakran éltek panasszal a mű ellen, mondván, sérelmet követ el a vármegyei földesurak ellen a birtokviszonyok közlése által (ez nyilván vitatott, per alatt álló birtokok esetében lehetett így). Azt is felrötták Bélnek, hogy olykor szóba merete hozni a református és evangélikus felekezeteket.³⁵

Nagyon károsnak bizonyult tehát a vármegyei revízió a mű elkészülése szempontjából. De legalább ennyit számítottak a háborús állapotok (oszmán háború és az osztrák örökösödési háború), a könyvkereskedővel való vesződés, majd pedig Béli említett agyvérzése, és ezt követő rossz egészségi állapota, megfáradása. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy 1746-ban még nagyszerű értekezéseket írjon a magyarországi történetírás múltjáról és az előtte álló feladatokról,³⁶ 1748-ban pedig a földrajztudomány korokon átívelő fejlődéséről.³⁷ Trencsén, Gömör leírásán még halála évében, 1749-ben is dolgozott. Soha nem adta fel tervét. A pozsonyi gyülekezettől 1749 júniusában ment nyugdíjba: két hónappal később egy újabb agyvérzés végzett vele.

BÉL HAGYATÉKA – EPILOGUS

Életműve, ha részben kéziratban, szétszóródva is, de túlélte Béli, s máig forgatják azt a magyar múlt kutatói. Emellett sokan tekintették őt mintának, példaadónak. Legkedvesebb tanítványa, Tomka Szászky János földrajz-tankönyvvel, történelmi atlasssal lépett a nyomdokába.³⁸ Fia, Béli Károly András a magyar história tárgyában próbálta folytatni a munkát.³⁹ Vályi András, a jeles nyelvész és földrajztudós is sokat köszönhet neki, már csak azért is, mert Batthyány József érsek az Esztergomi Főegyházmegye könyvtárából rendelkezésére

35 Ld. erre *Tóth Gergely*: Béli Máttyás „Notitia Hungariae novae”. I. 140–149.; a korábbi irodalomból ld. *Haan Lajos*: Béli Máttyás. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1879. 41–47.

36 Vö. *Tóth Gergely*: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Béli Máttyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. Történelmi Szemle 55. évf. 2013. 593–617.

37 A rendkívül érdekes értekezést ismerteti, s szlovák fordítását adja: *Ivona Kollárová – Imrich Nagy*: Matej Bel. 2021. 54–108.

38 Atlaszának új kiadása: *Tomka Szászky János*: Magyarország első történelmi atlasza. Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza, 1751. Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába (Introductio), 1781. A térképmagyarzatokat írta: *Tóth Gergely*. A *Introductio* szövegét fordította, a szöveghez tartozó jegyzeteket készítette, és a bevezető tanulmányokat írta: *Tóth Gergely – Török Enikő*. Budapest, 2004. Életművére újabban ld. *Tóth Gergely*: Tomka Szászky János. In: *Köszeghy Péter* (főszerk.) – *Tamács Zsuzsanna* (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. (Továbbiakban: MAMÜL) XII. Budapest, 2011. 79–82.

39 Személyével sem a honi, sem a külföldi szakirodalom nem foglalkozott komolyabban, holott történelmi munkássága jelentős – legalábbis mennyiségre. Reisz T. Csaba korábban kimutatta, hogy az apja neve alatt kiadott földrajztankönyvet (*Compendium*) ő állította össze, mégpedig oly módon, hogy kivonatolta a *Notitiát*. Szinte bizonyos, hogy ez Béli Máttyás jóváhagyásával, sőt kezdeményezésére történt. Ld. *Reisz T. Csaba*: Magyarország rövid földrajza. A *Compendium Hungariae geographicum* ismertetése. In: *Fons*, 10. évf. 2003. 2. sz. 291–318. Béli Károly András életére, történelmi munkáira összefoglalóan még ld. *Tamács Zsuzsanna*: Béli Károly András. In: MAMÜL I. 2003. 327.

bocsátotta Bél Mátyás kéziratait⁴⁰ – a Bél által írtak ezért lépten-nyomon felbukkannak Vályi országleírásában. Később, a 19. század második felében az úgynevezett „népies realista” iskola, s főbb képviselői, Pesthy Frigyes, Révész Imre, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Szabó Károly és Nagy Iván a bél mátyási törekvésekig visszanyúlva kívántak megyei monográfiákat készíteni.⁴¹

Ha Bél fő művének, a *Notitiának* az utóéletét, recepcióját tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy vármegyeleírásainak jelentős hányadát már olvashatjuk magyarul, de jórészt csak azokat, amelyek a trianoni határon belül vannak.⁴² Ezen változtatni kellene. A kéziratban maradt vármegyeleírások kritikai kiadása ugyanakkor már a vége felé jár. Munkatársaimmal 2011-ben kezdtünk hozzá e munkához, és tíz kötetbe osztott sorozatunk 8. kötete nemrég készült el.⁴³ Az eredeti szöveg pontos és megbízható kiadása azért szükséges, mert ezek képezhetik aztán a tudományos vizsgálat, illetve fordítások alapját.

Itt áll tehát előttünk Bél Mátyás honismereti életműve, torzójában is tiszteletet parancsolóan. Remélem, hogy tanulmányommal sikerült érzékeltetnem, milyen különösen nehéz út volt az övé, s hogy mennyi akadályt kellett leküzdenie – de közben mégis sokan voltak, akik támogatták, megértették, segítettek neki. Korábban magányosan álló teljesítménye ugyanakkor eme akadályok nagyságára is figyelmeztet – tehetséges kortársainak többsége nem volt képes ezeken túljutni. Végszónak tehát nem marad más, mint a remény, hogy a jelen és a jövő Bél Mátyásainak egyre kevesebb efféle korláttal kell szembesülniük pályájuk során.

Tóth Gergely

40 Vályi maga számol be a bevezetőben arról, hogy használta Bél kéziratot hagyatékát. Ld. *Vályi András: Magyar országnak leírása*. Első köt. Buda, 1796.)(I)r. Még ld. Centgraf Károly: *Adalékok Vályi András földrajzi lexikonának keletkezéséhez: a 175 éve megjelent első magyar nyelvű földrajzi munka előzményei, forrásai és megírásának körülményei*. Levéltári Szemle, 21. évf. 1971. 1–3. sz. 141.

41 *Erős Vilmos: Utak a „Népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István. Századok*, 147. évf. 2013. 1. sz. 38–39.

42 A 2003-ig megjelent fordítások áttekintése: *Horváth Gergely Krisztián: Csiszolatlan gyémánt. Bél Mátyás életművéről három kiadvány kapcsán*. Korall, 11–12. évf. 2003 május, 273–287.; még ld. *Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae”*. I. 17–21.; *Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás Notitiájának kiadása. A forráskiadás 21. századi útjai. Történelmi Szemle*, 55. évf. 2013. 2. sz. 341–349. A szlovák fordításokra ld. *Erika Juriková: Vir pius, magister benignissimus, auctor eruditissimus. Pät dôvodov prečo prekladať Mateja Bela*. In: *Belianum*, 2021. 36–48.

43 Ld. *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I–VIII*. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Budapestini, 2011–2024. Az eddig megjelent vármegyeleírások: Árva és Trencsén (I. kötet), Sopron, Vas, Zala és Veszprém (II.), Győr, Komárom és Esztergom (III.), Fejér, Tolna, Somogy és Baranya (IV.), Sáros, Zemplén, Ung és Bereg (V.), Abaúj, Gömör, Torna és Borsod (VI.), Heves, Csongrád, Bács-Bodrog vármegyék és a jászkun kerületek (VII.), Temes, Csanád, Arad, Zaránd és Békés (VIII.). Munkatársak: Benei Bernadett (II–VIII.), Déri Balázs (II.); egyben a sorozat lektora), Földváry Miklós István (II.), Glück László (I.), Gózszy Zoltán (I–VIII.), Jarmalov Rezső (II–VIII.), Tóth Gergely főszerkesztő (I–VIII.), Tóth Péter (VI–VIII.).